

Ringmeldingen van Kemphanen (*Philomachus pugnax*)

Klaas Koopman en Arend Timmerman

Veel veldwerk in de natuur is onderdeel van veel grotere onderzoeken en leent zich vaak niet voor afzonderlijke publicaties. Pas in de bredere context van het totaal krijgen de gegevens hun waarde. Dat geldt bijvoorbeeld voor tellingen, maar in nog veel sterkere mate voor de resultaten van het ringonderzoek aan vogels. Slechts weinig ringers krijgen zoveel ringmeldingen van door hen gevangen vogels dat er een goede analyse van het trekpatroon mogelijk is. Desalniettemin is het aantal ringmeldingen soms zodanig interessant dat een publicatie gerechtvaardigd is. Dat geldt ook voor de ringmeldingen die de auteurs verkregen van Kemphanen, vooral als resultaat van hun inspanningen binnen de Steltlopergroep van de Fryske Feriening foar Fjildbiology (FFF).

Inleiding

De Kemphaan is een lid van de grote familie van steltlopers waartoe ook onze weidevogels behoren. Kemphanen zijn vooral bekend door het extravagante verenkleed van de mannen in de voortplantingstijd en de balts op de gemeenschappelijke baltsplaatsen, ook wel leks of arena's genaamd (ZIE BIJVOORBEELD HOGAN-WARBURG 1966, VAN RHIJN 1991). De soort was in Nederland een talrijke broedvogel van vochtige, extensief beheerde graslanden, maar door de intensivering van de landbouw verdween dit type grasland en als broedvogel is de Kemphaan bijna uitgestorven in Nederland (KLEEFSTRA 2002, WYMENGA & SIKKEMA 2011). In het immense broedgebied in het noorden van Europa en Azië is de Kemphaan nog steeds een talrijke broedvogel. In het voorjaar en het najaar is de Kemphaan in Nederland talrijk als doortrekker. Overdag wordt in graslanden gefoerageerd en de nachten worden op gemeenschappelijke slaappleatsen doorgebracht. De slaappleatsen bevinden zich in ondiep water zoals boezemlanden waar de vogels staande in het water kunnen slapen. Door de verdere intensivering van de landbouw nemen de aantallen doortrekkende Kemphanen de laatste jaren sterk af (WYMENGA & SIKKEMA 2011). 's Winters komen slechts kleine aantallen Kemphanen voor in Nederland (SOVON 1987).

Op 1 juli 1980 werd de Steltlopergroep van de FFF opgericht met de auteurs als ringvergunninghouders (KOOPTMAN 2007). De focus zou komen te liggen op ringonderzoek aan de Waddenzeekust bij Holwerd, maar ook in het binnenland van Fryslân werd regelmatig gevangen op daar voorkomende steltlopers. Een van de talrijkst gevangen soorten was hier de Kemphaan. In de loop der jaren leverden de door ons gevangen Kemphanen een

aantal interessante ringmeldingen op uit een groot aantal landen. Momenteel kunnen met Google Earth gemakkelijk kaarten met ringmeldingen worden gemaakt. Die ringmeldingen zullen in dit artikel worden gepresenteerd. Uitdrukkelijk zij vermeld dat wij niet de intentie hebben de trek van de Kemphaan te analyseren. Daarvoor is ons materiaal veel te beperkt. Daarom is er ook niet voor gekozen eerst de resultaten te geven en die vervolgens in een discussie verder te bespreken. Deze twee gebruikelijke hoofdstukken zijn samengevoegd tot één hoofdstuk.

Materiaal en methode

Reeds vanaf 1972 ringde Arend Timmerman 's nachts met mistnetten steltlopers op binnenlandse slaappleatsen in vooral Noordoost-Fryslân en dan met name in het Klaarkammermeer en het Houtwiel. Klaas Koopman startte hiermee in 1974. Hij ringde vooral in de zuidelijke helft van Fryslân, onder andere op Rotstergaast, bij het Tjeukemeer, op de Workumerwaard en bij Eernewoude. Beiden stopten na 1991 met nachtelijke mistnetvangsten op slaappleatsen. Behalve met mistnetten ving Koopman ook overdag met een wilsternet. Op kleine schaal ging dit na 1991 door. Sinds 2003 vinden zijn vangsten met het wilsternet uitsluitend plaats in West-Groningen. De hier verkregen ringmeldingen (3 stuks) zijn in dit artikel meegenomen.

Op basis van een eerste snelle scan van de ringmeldingen hebben we een jaar in vier gedeeltes. Mei – juni beschouwen we als de periode waarin de vogels in hun broedgebied verblijven. Juli – oktober is de periode van de herfsttrek. November – februari rekenen we als de periode waarin de vogels in hun overwinteringsgebied verblijven. Tenslotte is maart – april de periode van de voorjaarstrek.

Tabel 1. Vindomstandigheden van gemelde geringde Kemphanen. Chi2 toets inclusief correctie van Yates is genomen ten opzichte van de geslachtsverhouding van het totaal aantal gevangen mannen en vrouwen. Alleen bij de categorie geschoten vogels kan met (meer dan) 95% zekerheid gezegd worden dat er onevenredig veel mannen zijn gemeld. Bij de overige twee onderscheiden categorieën blijft de afwijking binnen de marge van het toeval (n.s. = niet significant).

Categorie	totaal	man	% mannen	vrouw	% vrouwen	chi2
Geschoten	26	23	88.5	3	11.5	4.28 p < 0.05
Dood gevonden, kleurringen waargenomen	10	6	60.0	4	40.0	0,0 (n.s.)
Gevangen door ringers	43	33	76.7	10	23.3	1.27 p > 0.05 (n.s.)
Totaal	79	62	78.5	17	21.5	3,84 p = 0.05

Figuur 1. Ring- en vindplaatsen van Kemphanen buiten Nederland die gemeld of geringd zijn door Arend Timmerman en Klaas Koopman in Fryslân en Groningen. Op de aangegeven plaats in groen mei – juni, in rood juli – oktober, in blauw november – februari en in geel maart – april. Het witte vierkant geeft het werkgebied in Fryslân en Groningen aan.

In totaal werden 1758 Kemphanen gevangen: 1187 mannen en 571 vrouwen. Hiervan droegen acht vogels reeds een elders aangelegde ring (zes geringd in het buitenland en twee geringd in Nederland). Door ons geringde vogels leverden 46 ringmeldingen op (37 uit het buitenland en negen uit Nederland). 22 vogels werden door onszelf op de ringplaats teruggevangen. Daarnaast werden ook in de uitwerking meegenomen twee dood gevonden geringde vogels plus een vogel waarvan de kleurringen werden waargenomen (alle drie buitenlandse ringen). In dit artikel hebben we van reeds door anderen geringde Kemphanen de ring- en vindgegevens omgedraaid, waardoor we een vogel die reeds geringd was konden beschouwen als een ringmelding van een vogel die gevangen is door een andere ringer.

De ringmeldingen

Algemeen

Door ringmeldingen weten we slechts waar de vogel zich op de dag van ringen en op de dag van melden bevond. Door het combineren van deze twee gegevens willen we iets zeggen over de status van de vogel op de dag van ringen en op de dag van melden en het liefst ook nog over wat de vogel in de tussentijd heeft gedaan. Dit maakt het interpreteren van ringmeldingen tot een hachelijke onderneming. Ringmeldingen van kleurgeringde Kleine Mantelmeeuwen bijvoorbeeld wijzen erop dat de vogels de kust volgen op hun zuidwaartse trek. Maar van met satelietzenders uitgeruste vogels weten we

dat ze bijvoorbeeld ook de Golf van Biskaje kunnen afsnijden (MEDEDELING ROLAND-JAN BUIJS). Dat geeft geen ringmeldingen, omdat er geen waarnemers op zee actief zijn of in elk geval niet in de gelegenheid zijn de kleurringen af te lezen. Dit betekent echter niet dat we geen enkele conclusie aan ringmeldingen mogen verbinden, alleen moet dit zorgvuldig en met de nodige voorbehouden plaatsvinden. De kunst is gegevens te combineren en patronen te vinden.

Ruim tweederde van de gevangen Kemphanen (67,5%) waren mannen, maar bij de ringmeldingen ($n = 79$) handelt het om 78,5% mannen. Het verschil is statistisch niet significant ($\chi^2 = 3,84$, $p = 0,05$). De ringmeldingen kunnen naar de vindomstandigheden in enkele categorieën worden ingedeeld: dood gevonden, geschoten, gevangen door ringers. In tabel 1 is vermeld hoe de geslachtsverhouding van deze categorieën is. Veel ringmeldingen van Kemphanen uit zuidelijker landen (maar ook twee uit Polen, één uit Oekraïne en één uit Rusland) betreffen geschoten vogels. Het aandeel mannen is met 88,5% bij de geschoten vogels nog veel hoger. Alleen bij deze categorie is het verschil statistisch significant. Het is verleidelijk om maar te concluderen dat jagers selectief op de grotere mannen schieten, doch dat lijkt niet aannemelijk. Ook de nog veel kleinere Bonte Strandlopers (*Calidris alpina*) worden in zuidelijker landen naar hartelust geschoten. Als vrouwen sneller doortrekken dan mannen, wordt de kans geschoten te worden kleiner. Bekend is echter dat in West-Afrika veel meer vrouwen (64%) dan mannen

Figuur 2. Mistnetopstelling voor de nachtelijke vangst van Kemphanen. Rotstergaast juli 1982. Het betreft een aantal mistnetten op rij en we zetten de netten bij licht op om bij donker te kunnen vangen (Foto: Klaas Koopman). Inzet: Kemphaan (Foto: Ruurd Jelle van der Leij).

(36%) overwinteren (ZWARTS ET AL. 2009), maar zelfs daarvandaan bestaan de ringmeldingen voor 71% uit mannen. Op dit moment zien wij geen kans deze discrepantie te verklaren.

Broedtijd

In figuur 1 zijn alle ringmeldingen uit het buitenland gegeven. De acht meldingen uit mei – juni komen alle uit potentiële broedgebieden van de Kemphaan. Niet ondenkbaar is dat een deel nog op doortrek was naar nog noordelijker en oostelijker gebieden. Er is één melding van 11 mei 1984 uit ZW-Fryslân van een vogel die als volwassen vrouw op 5 augustus 1978 op de Workumerwaard was geringd. Zeven vogels werden tussen 14 mei en 7 juni noordelijk en oostelijk van Nederland aangetroffen. De vogel uit ZW-Fryslân en één vogel uit Finland betroffen vrouwen, de overige waren mannen.

Herfsttrek

In juli – oktober vindt de herfsttrek plaats en deze periode leverde 37 ringmeldingen op. In tegenstelling tot volwassen vogels ruien jonge vogels hun handpennen (de buitenste tien slagpennen in de vleugel; zie verder Koopman (2012) voor een nadere uitleg van de handpenruï) niet in hun eerste levensjaar. Volwassen mannen ruien in juli – oktober hun handpennen op pleisterplaatsen op onze breedtes. Een deel ruit alle handpennen alvorens verder naar het zuiden te trekken, een deel onderbreekt de rui ongeveer halverwege en trekt met onderbroken vleugelrui verder zuidwaarts. Bij volwassen vrouwen komen beide strategieën ook voor, maar start ook een deel van de vogels helemaal niet met rui. Deze vrouwen trekken met de oude handpennen rechtstreeks naar de Afrikaanse

overwinteringgebieden om daar te ruïen (KOOPTMAN 1986).

In juli – oktober worden de meeste Kemphanen in een relatief smalle zone in Europa teruggemeld van Ierland via NW-Frankrijk en Nederland naar Polen en Oekraïne. De vier vogels die noordelijk en oostelijk van Nederland werden aangetroffen verbleven daar tussen 18 juli en 17 september. Een man van onbekende leeftijd was 10 augustus nog in Zuid-Noorwegen, maar op 21 september was er ook reeds een volwassen man in Spanje en op 29 augustus een jonge vrouw in Tunesië.

Er is één melding uit de herfstperiode die erop lijkt te wijzen dat vogels niet jaarlijks in hetzelfde gebied de handpennen ruïen. Een volwassen man van 26 augustus 1981 van Rotstergaast werd op 31 juli 1985 vers dood gevonden in Polen. Op 31 juli zijn alle volwassen mannen in de rui (KOOPTMAN 1986) en op 26 augustus 1981 had de betreffende vogel in Nederland al bijna acht van de tien handpennen vernieuwd. Twee meldingen zouden kunnen duiden op wegtrek met onderbroken rui. Een op 1 september 1982 als volwassen man in het Klaarkammermeer geringde Kemphaan werd op 21 september 1983 dood gevonden in Spanje. Op 1 september 1982 had de vogel de handpenrui bijna onderbroken op acht nieuwe handpennen en hij woog 245 gram. De combinatie van ruiscoring en gewicht zijn typisch voor een vogel die de rui gaat onderbreken en kort daarop wegtrekt. Op 21 september hebben mannen de handpenrui nog niet voltooid en naar verwachting volgde deze vogel in 1983 dezelfde rui- en trekstrategie als twee jaar eerder met onderbroken rui op weg naar zijn West-Afrikaanse winterkwartier. Een volwassen man van Rotstergaast had op 22 augustus 1982 bijna zeven

handpennen geruid en was gezien het gewicht van 244 gram duidelijk bezig de rui te onderbreken. Deze vogel werd op 20 augustus 1983 in NW-Frankrijk geschoten, mogelijk al op trek met onderbroken rui. De vogel uit Ierland was aldaar geringd op 2 oktober 1976 en werd op 19 augustus 1980 gevangen op Rotstergaast. Mogelijk overwinterde deze vogel in Ierland. De andere buitenlandse meldingen waren niet gemeld en geringd in de herfst of betreffen vogels die geringd waren als eerstejaars vogel of met onbekende leeftijd, zodat geen uitspraak gedaan kan worden over verplaatsingen in relatie tot de rui.

Tegenover elf buitenlandse meldingen uit de herfst staan 26 meldingen uit Nederland in deze periode. De aantallen mogen niet met elkaar worden vergeleken, omdat veel van deze binnenlandse meldingen betrekking hebben op door onszelf op de ringplaats teruggevangen vogels. Van drie meldingen zijn wij niet zelf ringer en melder. Bij deze vogels zien we één in een volgend jaar in de herfst op een andere plaats opduiken. Een volwassen man van 10 juli 1982 van Lettelbert (Groningen) werd op 9 september 1983 gevangen op Rotstergaast. Tegenover deze ene verplaatsing staan negen volwassen vogels (7 mannen en 2 vrouwen) van Rotstergaast, Workumerwaard en het Klaarkampermeer die in de herfst van een volgend jaar op de plaats van ringen werden teruggevangen. Dertien vogels werden in dezelfde herfst op de plaats van ringen teruggevangen. Meestal was de periode tussen ringen en terugvangen kort, maar in een enkel geval was dit langer. Een volwassen man die op 4 augustus 1980 te Rotstergaast werd geringd, werd ter plaatste teruggevangen op 10 oktober 1980. Op de eerste dag was de vogel halverwege de rui van de handpennen en woog 190 gram. Op 10 oktober had de vogel de handpenrui voltooid en woog hij 265 gram. Noemenswaardig is ook nog de vangst op 19 oktober 1978 in het Klaarkampermeer van een jonge vrouw (DOOR AREND TIMMERMAN) die op 9 september van dat jaar op de Workumerwaard was geringd (DOOR KLAAS KOOPMAN).

Naast meldingen van verplaatsingen in de herfst, zowel binnen een jaar als in volgende jaren, zijn er vijf meldingen in de herfst van in andere seizoenen geringde vogels. Het betreft twee voorjaarsvogels die in de herfst in Noord-Holland werden gemeld, één voorjaarsvogel die in juli op de vloeivelden bij Münster in Duitsland werd gemeld, één voorjaarsvogel die in september in Oekraïne werd geschoten en een al eerder genoemde vogel uit Tunesië die in juni dood werd gevonden.

Winterperiode

De winterperiode is gesteld op november – februari en leverde 19 meldingen op. Er zijn vier ringmeldingen uit november. Een volwassen man was 18 november nog in Friesland en een jonge man die op 15 september in West-Groningen werd geringd, werd op 11 november van hetzelfde jaar in NW-Frankrijk geschoten. Een volgroeide man werd op 27 november in België gevangen door een ringer. Daarentegen was een volwassen man die op 5 augustus op Rotstergaast was geringd reeds op 16 november van hetzelfde jaar in Mauritanië. Duidelijk is dat de laatste vogel in zijn overwinteringsgebied was. Dat lijkt ook aannemelijk voor de Friese vogel, te meer daar er ook op 15 december nog een jonge man werd gemeld uit deze provincie. Bij het invallen van de winter zullen deze vogels ongetwijfeld alsnog zuidwaarts zijn getrokken. Ook voor de vogel uit Frankrijk is het aannemelijk dat deze reeds in zijn overwinteringsgebied was, omdat in NW- en West-Frankrijk in december – februari ook nog vier andere vogels werden aangetroffen. Alle vijf in de winterperiode uit Frankrijk gemelde vogels waren mannen en dit past goed in het beeld dat mannen noordelijker overwinteren dan vrouwen. Zowel de melding uit Spanje als de melding uit Algerije zijn van 15 januari en betreffen respectievelijk een man en een vrouw. De Algerijnse vogel werd 200 km van de kust geschoten, zo te zien bij een rivier. West-Afrika is het belangrijkste overwinteringsgebied van Kemphanen die in Nederland doortrekken. Er

Figuur 3. Kemphanen (Foto: Ruurd Jelle van der Leij).

zijn drie meldingen uit Mali, twee uit Mauritanië en twee uit Senegal. Twee betreffen vrouwen en vijf mannen. Afgezien van de reeds genoemde man van 16 november uit Mauritanië, hebben alle meldingen betrekking op de periode 28 januari tot 17 februari. Twee meldingen uit februari uit respectievelijk Italië en Turkije hebben naar verwachting al betrekking op de voorjaarsstrek.

Voorjaarsstrek

Maart – april is de periode van de voorjaarsstrek en leverde 15 ringmeldingen op waarvan elf buitenlandse. Meldingen uit Afrika ontbreken. Kennelijk zijn de Kemphanen in maart al weer in Europa. Waarschijnlijk is dat voor een deel al het geval in februari, want de meldingen van 19 februari uit Italië en 23 februari uit Turkije passen beter in het beeld van de voorjaarsstrek. Waar de herfsttrek via het westen van Frankrijk en het Iberisch schiereiland richting West-Afrika gaat, gaat de voorjaarsstrek deels via ZO-Frankrijk en Italië. Deze vogels kunnen (deels) nog via Nederland vliegen op weg naar hun broedgebieden in het noorden van Europa en Azië. De vogels uit ZO-Europa zullen via Oost-Europa naar de broedgebieden vliegen. De vogel uit Wit-Rusland was daar geringd op 29 maart 2008 en werd op 10 augustus 2011 teruggevangen bij Grijpskerk. Deze vogel past in het beeld dat er een verschuiving plaatsvindt van de voorjaarsstrek waarbij Kemphanen Nederland links laten liggen en vanuit hun West-Afrikaanse winterkwartieren via Oost-Europa naar de broedgebieden vliegen (VERKUIL 2010). Niet alle maartvogels hoeven al op de voorjaarsstrek te zijn. Een man werd op 12 maart 1986 door een ringer in Frankrijk in de Vendée gevangen en op 13 december 1986 op vrijwel dezelfde plaats geschoten. Maartvogels kunnen dus (deels) ook overwinterraars zijn.

Van de vier ringmeldingen uit het voorjaar uit Nederland waren twee in een eerdere herfstperiode geringd en twee in een eerder voorjaar. Deze vier meldingen geven aan dat dezelfde Kemphanen in volgende jaren in het voorjaar opnieuw Nederland kunnen bezoeken en ook dat in de herfst en het voorjaar dezelfde vogels Nederland kunnen bezoeken. Dat was ook al gebleken bij de herfstmeldingen.

Tenslotte nog misschien wel de meest interessante ringmelding. Het betreft een volwassen man die op 15 mei 1981 in het Houtwiel was geringd. De vogel werd op 14 april 1984 door een wilsterflapper gevangen bij Workum en weer losgelaten. Op 7 februari 1987 werd dezelfde vogel door een ringer gevangen in Senegal en weer losgelaten.

Conclusie

Met het beperkte materiaal waarover we beschikten was het mogelijk een redelijk beeld te schetsen van de trek van de Kemphaan. In de herfst trekken in Nederland Kemphanen door uit Noord- en Oost-Europa. Een deel van de mannen overwintert vanaf Nederland zuidwaarts in Europa, maar het merendeel van de vogels trekt via de westkust van Frankrijk en

Iberië naar de West-Afrikaanse winterkwartieren in Mauritanië, Senegal en Mali. In het voorjaar trekken de vogels deels via ZO-Frankrijk en Italië en deels via ZO-Europa terug naar hun broedgebieden. De Kemphanen die op de voorjaarsstrek in Nederland worden aangetroffen zijn deels dezelfde als die in de herfst doortrekken.

Dankzegging

Bij het ringen van Kemphanen hebben veel mensen ooit geholpen, sommigen enkele malen, sommigen jarenlang. Wij danken hen allen hartelijk daarvoor. Zonder anderen te kort te willen doen noemen we Meinte Engelmoer, Trinus Haitjema, Douwe Herder, Jan de Jong (IJlst), Freek Nijland, Theunis Piersma, Jaring Roosma, Jan de Vries en Eddy Wijmenga. Tijdens het vangen op Rotstergaast vond Klaas Koopman voor het ringen altijd onderdak in de boerderij van Mathijs en Ymkje de Boer. Wanneer het wat rustig was met de vangsten, kon even in het hooi worden geslapen waarbij Bijke steevast aanschoof. Ook danken we alle terreineigenaren die ons toestemming gaven op hun terreinen vogels te vangen.

Literatuur

- Hogan-Warburg, A.J. 1966.** Social behaviour of the Ruff, *Philomachus pugnax* (L.). *Ardea* 54: 109-229.
- Kleefstra, R. 2002.** Kemphaan pp. 214-215. in: SOVON Vogelonderzoek Nederland. 2002. Atlas van de Nederlandse Broedvogels 1998-2000. – Nederlandse Fauna 5. Nationaal Natuurhistorisch Museum Naturalis, KNNV Uitgeverij & European Invertebrate Survey-Nederland, Leiden.
- Koopman, K. 1986.** Primary moult and weight changes of Ruffs in the Netherlands in relation to migration. *Ardea* 74: 69-77.
- Koopman, K. 2007.** Aan alles komt een eind, de balans van 25 jaar ringonderzoek langs de waddenkust van Noordoost-Fryslân. *Twirre* 18: 50 – 61.
- Koopman, K. 2012.** Handpenrui van Goudplevieren *Pluvialis apricaria* in West-Groningen. *Twirre* 22: 28-36.
- Rhijn, J.G. van. 1991.** The Ruff, Individuality in a gregarious bird. T. & A.D. Poyser, Londen.
- SOVON. 1987.** Atlas van de Nederlandse Vogels. Jellema Druk B.V., Almelo.
- Verkuil, Y.I. 2010.** The ephemeral shorebird, Population history of ruffs. Proefschrift. Van Denderen BV, Groningen.
- Wymenga, E. & M. Sikkema. 2011.** Steltlopers op slaapplaatsen in Fryslân in 2008. *Twirre* 21: 22-35.
- Zwarts, L., R.G. Bijlsma, J. van der Kamp & E. Wymenga. 2009.** Living on the edge: Wetlands and birds in a changing Sahel. KNNV Publishing, Zeist.

Klaas Koopman
Diligencelaan 11
9351 PR Leek
klaas.tilly.koopman@hetnet.nl

Arend Timmerman
Achterwei 4
9261 VX Eastermar
a.timmerman@zonnet.nl